

نگاهی مردم‌شناختی به آیین‌های توغ‌برداری در ایران

دکتر محمد مشهدی‌نوش آبادی^۱

چکیده

سوگواری و آیین‌های مذهبی مرتبط با قیام عاشورا قرن‌های متمادی عامل هویت‌بخش جامعه شیعی بوده است. مناسک و رسوم دینی نقشی مهم و بنیادین در فرهنگ مردمان این سرزمین ایفا کرده‌اند. این آداب و سنن در نقاط مختلف ایران از گستردگی و تنوع بسیار برخوردارند. یکی از مراسم مذهبی ایام سوگواری حضرت امام حسین علیه السلام، توغ‌برداری است. این آیین از آیین‌های رایج و مهم عزاداری شیعیان در ایران است و آداب گوناگونی دارد. برافراشتن علم، تزیین و در نهایت توغ‌برداری از انواع این سنت‌هاست. پرداختن همه‌جانبه به آیین‌ها و سنت‌های محلی مذهبی و نمایش آنها از رسانه ملی می‌تواند افق‌های متفاوتی را در نمایش برنامه‌های مذهبی بگشاید.

کلیدواژه‌ها: آیین‌های عزاداری، توغ، توغ‌برداری، توغ‌بندی، علم‌بندی

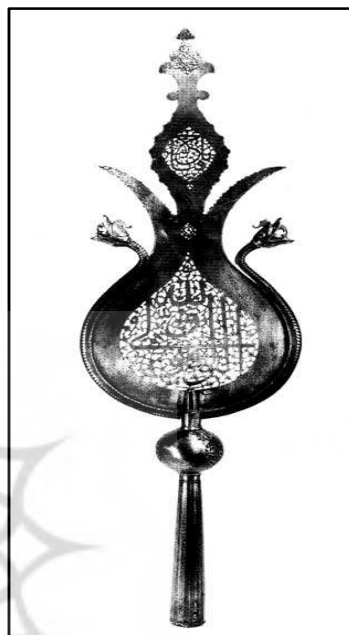
مقدمه

توغ، عَلمی است که بخش اصلی آن از جنس آهن، فولاد و برنج است. اجزای آن عبارت‌اند از: تیرک چوبی، میله فلزی، صندوقچه مدور و صندوقچه مکعب، یک یا دو ورق فولادی - به شکل ماهیچه یا گلابی - و تیغه^۱.

تزیینات توغ عمدتاً شامل کتیبه‌ها و نقوش گل و بوته و اسلیمی است که بر اجزای مختلف آن با ظرافت نقش بسته است. مهم‌ترین کتیبه‌ها و نقوش بر ابتدا و انتهای تیغه، سطوح ورقه گلابی‌شکل و صندوقچه مکعب مشبک‌کاری و بر روی صندوقچه مدور حکاکی شده است.

کتیبه‌ها که به نقوش ظریف گل و بوته مزین است، شامل آیات قرآنی، احادیث، ادعیه و شعارهای شیعی و تاریخ ساخت توغ است.

توغ که در آیین‌های عزاداری محرم استفاده‌های زیادی دارد، با پارچه‌ها و آویزه‌های متنوع و رنگین تزیین می‌شود و در بسیاری از مناطق ایران به عنوان علم عزا و عنصری شایسته حرمت، در پیشاپیش دسته‌های عزادار حرکت داده می‌شود.

۱. در ابتدای آن تیری چوبی به طول ۱/۵ تا ۵ متر با قطر ۷ تا ۱۰ سانتیمتر قرار دارد. این تیرک را یک قاب میله‌ای فلزی به قطر ۵ سانتیمتر و طول تقریبی یک متر دربرگرفته است. در این تیرک فلزی صندوقچه مکعبی با طول ضلع حدود ۱۵ سانتیمتر و بر بالای آن صندوقچه مدوری به ارتفاع ۱۰ تا ۱۵ سانتیمتر از جنس فولاد یا برنج تعبیه شده است. پس از آن ورقه‌ای فولادی گلابی‌شکل به طول ۵۰ تا ۷۰ سانتیمتر و عرض ۴۰ تا ۵۰ سانتیمتر قرار دارد. در برخی از توغ‌ها این بخش از دو صفحه تشکیل شده است که از وسط یکدیگر را قطع کرده و چهار نیم صفحه با زاویه نود درجه بوجود آورده است. در رأس ماهیچه نیز تیغه‌ای فولادی به طول ۱/۵ متر قرار دارد. در میانه ورقه گلابی‌شکل یا در دیگر بخش‌های آن معمولاً شیئی مدور و چرخان از جنس فلز به چشم می‌خورد. در لبه‌های صفحه ماهیچه که در قاب فلزی گردی قرار دارد نیز مجسمه دو تا چند ده سر ازدهای فلزی نصب شده است.

خاستگاه توغ را که کاربرد آیینی و نظامی دارد، چین و خاور دور تشخیص داده‌اند. (پورداد، ۱۳۳۱: ذیل واژه) مسلمانان نخستین‌بار در جریان فتوحات سال ۱۹۹ هجری قمری در ماوراءالنهر تعدادی توغ به غنیمت گرفتند (طبری، ۱۳۵۸ ه.ق: ۴۵۲)، توغ در آن دوره در پرچم‌های تشکیلات نظامی سلسله‌های مختلف دیده می‌شد. (همدانی، ۱۳۷۳: ذیل واژه)، در سده هشتم از جمله وصله‌های قلندران حیدری بود (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۶: ۳۶۸) و برای نخستین‌بار از طریق اهل فتوت و جوانمردان به آیین‌های عزاداری وارد شد. (کاشفی سبزواری، ۱۳۵۰: ۲۹۱-۲۸۶؛ نفیسی، ۱۳۴۶: ۱۴۶؛ بهار، ۱۳۶۳: ۱۱۸-۱۱۶) توغ‌برداری در دوره صفوی به دنبال گسترش عزاداری‌های محرم توسعه وسیع یافت (فقیهی، ۱۳۷۸: ۳۵۷-۳۵۶) که همچنان نیز ادامه دارد. (ستوده، ۱۳۷۴: ۳۲۹-۳۲۸؛ معتمدی، ۱۳۷۸: ۵۹۷-۵۸۸)

درباره توغ در ایران تحقیقات چندانی صورت نگرفته است، اما منوچهر ستوده در کتاب «از آستارا تا استرآباد» اطلاعاتی درباره برخی از توغ‌های گیلان و مازندران به دست می‌دهد. همچنین او در مقاله «توغ و پاتوغ» به جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی توغ پرداخته است. به جز آن، باید به مدخل «توغ» در «دانشنامه جهان اسلام» اشاره کرد که به اجمال اطلاعاتی تاریخی درباره توغ و سیر تحول آن در تشکیلات حکومت‌های اسلامی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. (منفرد، ۱۳۸۲: ذیل واژه)

همچنین، در تک‌نگاری‌هایی که درباره شهرها و مناطق ایران صورت گرفته است، اشاره‌ای به توغ و توغ‌برداری شده است. از این قبیل اند کتاب‌های «تاریخ مذهبی قم» از علی‌اصغر فقیهی (۱۳۷۸) و «آداب و رسوم مردم سمنان» از محمداحمد پناهی سمنانی (۱۳۷۸) و همچنین جلد اول کتاب «عزاداری سنتی» از سیدحسین معتمدی (۱۳۷۸) که اطلاعاتی در این باره به دست می‌دهند.

توغ بندی

توغ برداری قرن‌هاست^۱ از آیین‌های رایج و مهم عزاداری شیعیان در ایران است و آداب مختلفی را شامل می‌شود. یکی از این آداب، رسم توغ بندی است. این سنت در آغاز عزاداری محرم و گاه با تشریفات ویژه‌ای برگزار می‌شود و به نوعی معرف آغاز عزاداری محرم و برافراشتن علم عزاست. بر این اساس در برخی از شهرها مانند بیرجند پس از برافراشتن و آماده‌سازی توغ، چاووش عزا نیز در برخی مناطق خوانده می‌شود. در این آیین، توغ‌ها برای نصب در محل عزاداری و برگزاری آیین توغ برداری آماده می‌گردد.

عنصر اصلی در تزئین توغ، پارچه است و در آن انواع پارچه‌ها و دستمال‌های ابریشمی بر قسمت‌های مختلف توغ دوخته و آویخته می‌شود. به این ترتیب که پارچه‌هایی را برای تزئین و پوشاندن توغ، بر قسمت‌های مختلف آن بویژه بخش ماهیچه می‌بندند. بر حسب سنت‌ها و باورهای مردم، توغ بندی نیز متفاوت است. مثلاً در نوش‌آباد^۲ پارچه‌هایی رنگین بر سینه توغ آویزان می‌کنند و قسمت‌های دیگر توغ مانند تیغه را می‌پوشانند و بر آن دستمال‌های کوچک آویزان می‌کنند. همچنین در قسمت ماهیچه توغ، آینه‌ای می‌آویزند. اما در کاشان، توغ‌ها معمولاً با پارچه‌ها و دستمال‌های مشکی یا احیاناً سبز تزئین می‌شود و پارچه‌های رنگارنگ در تزئین توغ به کار نمی‌روند. در اردبیل، توغ بدون پارچه است و فقط قسمت میله چوبی توغ را که چوب دیگری به شکل صلیب بر آن عمود شده است، با پارچه مشکی می‌پوشانند. در برخی از شهرها مانند کاشان و نوش‌آباد تمام قسمت‌های توغ پوشانده می‌شود، اما در جایی مثل بهشهر و ابوزیدآباد^۳ بخش‌هایی از توغ نمایان است. توغ بندی احتیاج به هنر و تجربه دارد و افراد معدودی در محل، توانایی این کار را دارند. از اینرو کسانی که واقف یا بانی توغ هستند، از توغ بند درخواست می‌کنند تا توغ‌ها

۱. حداقل از قرن هشتم و نهم هجری قمری

۲. شهر نوش‌آباد از توابع بخش مرکزی شهرستان آران و بیدگل از استان اصفهان و در فاصله ۷/۵ کیلومتری از کاشان و ۲/۵ کیلومتری آران و بیدگل واقع شده است.

۳. ابوزیدآباد از توابع شهرستان آران و بیدگل استان اصفهان است. نام محلی آن بیذوی است و مردم کاشان و فارسی‌زبانان اطراف کاشان تا دلجان آن را بوژآباد می‌خوانند.

را با پارچه تزیین کند. گرچه گاهی خود بانیان توغ‌بندی هم این کار را بلد هستند. معمولاً توغ‌ها را در آغاز محرم تزیین و پس از پایان محرم و صفر، آنها را در حجره یا اتاقی در حسینیه یا خانه نگهداری می‌کنند. گاهی نیز پس از این ایام، پارچه‌ها و تزیینات توغ را بازمی‌کنند و پس از شستشو، در آغاز محرم سال بعد، بار دیگر پارچه‌ها را به توغ می‌بندند. توغ‌بندی یا علم‌بندی در برخی از مناطق ایران به عنوان بخشی از آیین‌های محرم از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. در استان گیلان و مازندران مراسم بستن علم‌ها و توغ‌ها که به علم‌بندی مشهور است، در بیشتر بقعه‌ها در اول محرم برپا می‌شود. در این مراسم غذای مفصلی تهیه می‌کنند و پس از مراسم سینه‌زنی، هر خانواده یا خاندانی پارچه‌های رنگین مربوط به خود را می‌آورد و به دسته‌چوبین توغ می‌بندد تا سازگاری و همکاری خود را با سایرین نشان بدهد. همچنان که در پایان عزاداری محرم و صفر طی مراسم مشابهی که «علم‌واچینی» نام دارد، پارچه‌ها را از علم باز می‌کنند و به خانه متولی می‌برند. (ستوده، ۱۳۷۴: ۱۰) در بیرجند، علم‌دارها در روز اول محرم در مسجد مراسم علم‌بندان را برگزار می‌کنند؛ بدین ترتیب که ابتدا علم‌ها را به تخت می‌برند و سپس خطیب خطبه مخصوصی را می‌خواند و پس از ذکر دعا به بزرگان شهر و فاتحه‌خوانی برای درگذشتگان و طلب سلامتی برای مردم، مراسم را به پایان می‌رسانند. (وجدانی، ۱۳۷۶: ۹۴)

اشکال توغ‌برداری

پس از تزیین توغ، آن را در جلوی دسته عزاداران حرکت می‌دهند. اما نحوه توغ‌برداری به نوع اعتقاد عزاداران به این نماد عزاداری بستگی دارد. به عبارت دیگر، در آیین‌های عزاداری نگاه یکسانی به توغ نیست و در اینکه توغ رمز و نماد چیست، اعتقادات متفاوتی وجود دارد.

بر این اساس توغ‌برداری به سه شکل انجام می‌شود: افقی، عمودی و خمیده (مورب) ۱. توغ‌برداری عمودی: در برخی از شهرهای ایران مانند مشهد، سمنان، اردبیل، شاهرود، بهشهر، کاشان و نطنز توغ به صورت ایستاده و یک نفره حمل می‌شود. در این شهرها، توغ به عنوان علم و پرچم و معرف دسته‌عزادار و به نوعی دربردارنده هویت و

قداست دسته است. برای همین مانند دیگر پرچم‌ها باید افراشته باشد. بر اساس تصاویری که از حمل توغ از سوی جوانمردان و قلندران در دوران تیموری و صفوی در دست است، گویا این شیوه در گذشته نیز معمول بوده است.

۲. توغ برداری افقی: در ابوزیدآباد و جوشقان استرک، توغ‌ها به صورت افقی و سه نفره حمل می‌شود؛ زیرا اعتقاد دارند که توغ نماد جنازه شهید است و برای همین باید به شکل افقی حمل شود. در این شکل از توغ برداری، میله چوبین توغ که ضخامت قابل ملاحظه‌ای دارد، بلند است و حدود پنج متر درازا دارد. در این روش سه نفر توغ را حمل می‌کنند؛ یک نفر به وسیله چوبی دو شاخ، ماهیچه و قسمت اصلی توغ را بر دوش می‌کشد. شخص دیگر انتهای چوبه توغ را به وسیله ریسمان کوتاهی در دست دارد و نفر سوم سر تیغه توغ را در دست می‌گیرد و هر سه با هم توغ را حرکت می‌دهند. در این حالت توغ با احتساب میله انتهایی، حدود ۶ تا ۷ متر طول دارد، شخصی که با ریسمان، انتهای میله چوبی را در دست دارد، ضمن اینکه کمی از سنگینی توغ می‌کاهد، به وسیله این ریسمان توغ را به جانب چپ یا راست هدایت می‌کند.

۳. در برخی از شهرها مانند نوش‌آباد، توغ به شکل مورب و با زاویه تقریبی ۴۵ درجه حمل می‌شود، به این ترتیب که یک نفر میله چوبی انتهایی توغ را در مقابل خود به روی

کمر بند یا شالی که بر میان بسته است، قرار می‌دهد و دو نفر دو چوب دولو (دو شاخ) به طول تقریبی ۱/۵ متر را در جانبین ماهیچه توغ فرومی‌برند و توغ را بر دوش حمل می‌کنند.

درباره این شیوه حمل اعتقادات خاصی وجود دارد. برخی می‌گویند که توغ نماد علم حضرت ابوالفضل (علیه السلام) علمدار کربلاست و چون پس از شهادت ایشان دیگر سپاه امام حسین (علیه السلام) پرچمدار نداشت، باید توغ خمیده یا افتاده حمل شود.

برخی دیگر، در توجیه حرکت خمیده توغ، آن را نماد حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها) می‌دانند و معتقدند که چون قامت حضرت زینب (سلام‌الله‌علیها) از شدت داغ و اندوه شهادت برادران و عزیزان خمیده شد، توغ نیز باید به شکل خمیده حمل شود. حتی در

نوش‌آباد، توغ را با پارچه‌های رنگین زنانه تزیین می‌کنند و معتقد هستند که دو نفری که با چوب دو شاخ، جانبین توغ را می‌گیرند، به مثابه دو نفری هستند که بازوهای فرد عزاداری را می‌گیرند و او را در مراسم تشیع جنازه همراهی می‌کنند.

روزهای مخصوص توغ‌برداری

مهم‌ترین روز توغ‌برداری، روز عاشورا است. اما به جز آن، در روزهای دیگری نیز توغ‌برداری انجام می‌شود؛ بویژه روزهای تاسوعا، ۲۸ صفر و اربعین و بیست‌ویکم ماه رمضان.

همچنین برخی هیئت‌های مذهبی در روزی که نوبت دسته‌برداری آنهاست، در هر یک از روزهای منتهی به عاشورا یا پس از عاشورا توغ‌برداری می‌کنند. (مقایسه شود با: معتمدی، ۱۳۷۸: ۵۷۱) یکی از علّت‌های حمل توغ در روز تاسوعا این است که توغ

معمولاً به عنوان علم حضرت ابوالفضل علیه السلام حمل می‌شود و از آنجا که روز تاسوعا منسوب به ایشان است، توغ‌برداری در این روز نیز اهمیّت می‌یابد. با این اوصاف در اکثر نقاط ایران، این آیین در روز عاشورا انجام می‌شود.

در برخی از شهرها مانند ابوزیدآباد و جوشقان استرک به جز ایام محرم، در روز بیست‌وهشتم صفر (روز رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و شهادت امام حسن مجتبی علیه السلام) و بیست‌ویکم ماه رمضان (روز شهادت حضرت امام علی علیه السلام) نیز توغ‌برداری انجام می‌شود. توغ‌برداری در روز شهادت امام علی علیه السلام یادآور اهمیّت این روز در آیین‌های شیعه بویژه در دوره صفوی است، چنانکه سفرا و سیاحان غربی نیز در سفرنامه خود به آن اشاره می‌کنند. «در روز شهادت حضرت امام علی علیه السلام، همچون ایام تاسوعا و عاشوا آیین‌های بسیاری در سوگ شهادت امام علی علیه السلام انجام می‌شده است.» (دلاواله، ۱۳۷۰: ۸۶؛ اولثاریوس، ۱۳۶۳: ۷۳-۷۵)

محل نگهداری توغ

محل نگهداری توغ‌ها نیز متفاوت است. در ایام محرم و صفر توغ‌ها در حالی که تزیین شده‌اند، در محل‌های عزاداری آویزان می‌شوند. در برخی از حسینیه‌ها مانند حسینیه بالاده و جویباره نوش‌آباد، ابوزیدآباد و حسینیه زیارت پنجه‌شاه کاشان، توغ را بر ستون‌ها یا در بالاترین قسمت‌های حسینیه می‌بندند. در استان‌های مازندران و گیلان، گاهی توغ بر یکی از ستون‌های چوبین چهار تراش لاچ لنگری (نوعی تراش تزیینی است) امامزاده‌ها بسته می‌شود (ستوده، ۱۳۷۴: ۳۲۸) یا مانند حسینیه قتلگاه بهشهر یا حسینیه شیخ رضای کاشان در داخل حسینیه یا خانه بر روی زمین نصب می‌شود. در اردبیل، توغ در تمام ایام سال در مسجد پیر عبدالملک در کنار محراب و سمت قبله نصب است.

حرمت توغ

توغ در ایام عزاداری نیز با حرمت نگهداری می‌شود، همچنان که در مسجد پیر عبدالملک اردبیل توغ در جانب قبله و در کنار محراب قرار دارد و مردم آن را به واسطه انتسابش متبرک می‌دانند. در کاشان، توغ شیخ رضا که توغ معروفی است در خانه آقای

شیخ رضایی نگهداری می‌شود. در کاشان، توغ پنجه‌شاه را در داخل حجره‌ای می‌گذارند و هر شب در کنار آن چراغی روشن می‌کنند. در جوشقان استرک نیز توغ را داخل اتاقی می‌گذارند که لامپ سبز رنگی همیشه در آن اتاق روشن است. در بهشهر، توغ در خانه بابای توغ نگهداری می‌شود. در این شهر با آبی که بر سر تیغۀ توغ می‌ریزند، خانه‌ها، مغازه‌ها و مزارع خود را برکت می‌دهند.

در نوش‌آباد از میان پنج توغ حسینیۀ توده (todeh) توغ حیدری از اهمیت بیشتری برخوردار است. بنابراین، باید همیشه این توغ در جلوی توغ‌های دیگر حرکت کند. (نظری داشلی برون، ۱۳۷۶: ۱۸۳)

رسم گروگیری

یکی از اعتقادات قابل ملاحظه درباره توغ در سنت گروگیری متجلی است. گروگیری چنانکه از نام آن پیداست، به نوعی مشروط کردن نذر است؛ به این معنا که شخص حاجتمند برای برآورده شدن حاجت خود نذر می‌کند که چیزی به توغی اهدا کند که نماد یکی از معصومین علیهم‌السلام است؛ مثلاً پارچه‌ای برای تزئین توغ تهیه کند. اما برای محکم کاری، پارچه‌ای از توغ را به عنوان گرو نزد خود نگاه می‌دارد و پس از برآورده شدن حاجت، در سال بعد پارچه‌گرویی را همراه با پارچه‌ای نو به توغ هدیه می‌کند. این اعتقاد البته مختص توغ نیست، بلکه درباره عناصر دیگر عزاداری مانند نخل هم وجود دارد.

تبرک با توغ

از دیرباز در آیین‌ها و سنت‌های ایرانی و اسلامی، آب نقش مهمی داشته و تقدیس آب و تبرک شدن با آن در سنت‌های پیش از اسلام نیز جاری بوده است. ایرانیان باستان آن را مظهر ایزد ناهید و مایه برکت، حیات و روشنایی می‌دانستند. امروز نیز مردم آب را رمز روشنایی و آبادانی می‌دانند. در آیین‌های عاشورا نیز مراسمی مانند «تشت‌گذاری» که در شهر اردبیل اجرا می‌شود، نشانه نقش آب در آیین عزاداری است. آیین سقایی نیز که در بسیاری از شهرهای ایران برگزار می‌شود، با آب ارتباط دارد.

در بهشهر، آبی که بر سرتیغه توغ ریخته می‌شود، بر خانه، مزرعه و مغازه پاشیده می‌شود تا خانه، مزرعه و محل کسب و کار برکت داشته باشد. در کاشان از آبی که به وسیله توغ شیخ رضا متبرک می‌شود، برای تبرک و شگون استفاده می‌کنند. در بیرجند در ماه محرم علم‌ها و توغ‌ها را به داخل منازل می‌آورند و خمره‌ها و انبارهای گندم را با آن تبرک می‌کنند و طلب افزونی نعمت و محصول می‌نمایند یا آنکه ساقه علم و توغ را به نشانه ازدیاد باروری و تکامل و تکاثر، بر مزرعه و سرچشمه قنات قرار می‌دهند، در حالی که اناری بر بالای توغ آویخته‌اند. (صالح‌پور، ۱۳۷۶: ۸۹)

نمونه‌هایی از آیین توغ‌برداری در ایران امروز

قم

علی‌اصغر فقیهی در کتاب «تاریخ مذهبی قم» گزارشی از توغ‌برداری در این شهر ارائه کرده است. براساس گزارش وی، در قم پنج توغ قدیمی وجود دارد که از آن دسته‌های محلّات چهل اختران، چهار مردان، میدان میر، عشقعلی و تکیه حاج سیدحسین است. افتخار حمل توغ موروثی است. توغ باید پیش‌ازظهر عاشورا از تکیه بیرون بیاید. در این شهر، توغ به شکل افقی حمل می‌شود. به این ترتیب که سر زبانه آن که دستاری ابریشمی بر آن بسته شده، در دست یک نفر است و دو نفر دیگر با چوب زیر آن را نگه می‌دارند. همراهان توغ یا پاتوغ‌ها که تعدادشان زیاد است، نباید دم بگیرند، بلکه باید محکم به سر خود بزنند و حسین حسین بگویند. در چند نقطه از جمله در ایوان آئینه حضرت معصومه (سلام‌الله‌علیها)، توغ را سرپا و عمودی نگاه می‌دارند و کسی که سر زبانه را گرفته است، آن را رها می‌سازد، در این حال پاتوغی‌ها که از طبقات مختلف هستند، به هیجان می‌آیند و به سر خود می‌زنند. مردم قم درباره توغ اعتقادات خاصی دارند و آن را علم محترم می‌دانند و بدان تبرک می‌جویند. (فقیهی، ۱۳۷۸: ۳۵۹ و ۳۶۰)

سمنان

احمد پناهی سمنانی در گزارش «آیین‌های رایج در سمنان»، به توغ‌برداری و اهمّیت توغ در آیین‌های محرم اشاره کرده است. بر اساس گزارش وی، در سمنان توغ به عنوان عنصر هویت‌بخش و نماد دسته‌های عزاداری در طول قرون شهرت یافته است؛ آن چنان که به دسته‌های بزرگ و مشهور عزاداری و تشکیلات آن توغ می‌گویند. اما به دسته‌هایی که توغ ندارند، همان عنوان دسته اطلاق می‌شود. آماده شدن و نظم یافتن دسته‌هایی که همراه خود توغ دارند را «راست شدن» یا «چوب شدن» توغ می‌گویند که برگرفته از آماده شدن توغ است. در این دسته‌های عزاداری، توغ به عنوان مهم‌ترین علم در پیشاپیش عزاداران حرکت می‌کند. در این شهر، هدایایی هم نثار توغ می‌شد. چنان که وقتی دسته عزاداران لتیبار (latibâr) سمنان به مسجد سلطانی می‌رسیدند، رقابت برای دریافت هدیه بالا می‌گرفت. متوگی مسجد در غرفه بلندی می‌نشست و وقتی توغ‌ها نزدیک غرفه متوگی می‌رسیدند، سر توغ را بالای غرفه و نزدیک متوگی می‌رساندند و متوگی، هدیه‌ها را بر سر توغ می‌بست. (پناهی سمنانی، ۱۳۷۸: ۳۰۶ و ۴۷۷)

کاشان و شهرها و آبادی‌های اطراف آن

شهرها و آبادی‌های منطقه کاشان شامل شهرستان‌های کاشان، آران و بیدگل و نطنز، از جمله مناطق آیینی است که توغ‌برداری در آنها به صورت‌های مختلف انجام می‌شود. در شهر کاشان چند توغ تاریخی وجود دارد که معروف‌ترین آنها عبارت است از توغ کلهر معروف به توغ آقاسید فضل‌اللهی که در تکیه کلهر نگهداری و روز چهارم محرم به بازار آورده می‌شود.

در کاشان، توغ در نوبت دوره دسته و هنگام رفتن دسته به بازار در جلو عزاداران حمل می‌شود. دوره به حرکت دسته عزادار می‌گویند که در شب‌ها یا روزهای مخصوصی از مرکز هیأت به سوی مجالس عزاداری حرکت می‌کنند و در آنجا به عزاداری و سینه‌زنی می‌پردازند و سرانجام به محل هیئت بازمی‌گردند. دسته‌هایی که در این عزاداری‌ها توغ یا علم حمل می‌کنند، دسته‌برداری آنها به «دوره توغ» و اگر نخل حمل شود، به «دوره نخل»

معروف است. در دوره توغ که معمولاً در روزهای تاسوعا، عاشورا و پانزدهم و شانزدهم محرم یا در دیگر ایام محرم برگزار می‌شود، توغ پیشاپیش دسته‌های عزادار وارد مجالس می‌شود و پس از ورود به مجلس، در پای توغ به عزاداری می‌پردازند و پس از آن برمی‌خیزند و به دنبال توغ با ذکر حسین حسین از مجلس خارج می‌شوند. (شاطری، ۱۳۸۳: ۳۶-۳۹؛ معتمدی، ۱۳۷۸: ۵۸۰-۵۷۶)

در شهرها و آبادی‌های اطراف کاشان نیز توغ‌برداری در ایام عزاداری انجام می‌شود. در ابوزیدآباد کاشان، در دو حسینیه داخل ده و حسینیه عبدالرحمن، بیش از ده توغ از دوره صفوی و دو نخل وجود دارد. در روز عاشورا توغ‌ها به شکل عمودی از سوی سه نفر حمل می‌شود. نخل و توغ را چند روز پیش از عاشورا تزیین می‌کنند و صبح عاشورا توغ را با دولوهای که زیر آن می‌گذارند، در میدان مستقر می‌سازند. پس از خواندن ذکر و سینه‌زنی، توغ‌ها را همراه با نوحه و صدای دهل و سنج و در میان شور و حال عزاداران، چندین بار در میدان می‌گردانند. این مراسم در عصر تاسوعا نیز در زیارتگاه شهر برگزار می‌شود. (مقایسه شود با مزرعتی و دیگران، ۱۳۷۴: ۲۶۴-۲۶۲)

در جوشقان استرک در ایام شهادت امام حسین علیه السلام، حضرت امام علی علیه السلام و رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله در مراسم عزاداری، توغ‌برداری همراه با نخل‌برداری و علم‌برداری انجام می‌شود. آغاز این مراسم از دو مرکز اصلی دسته‌ها، یعنی مسجد چهار درخت و انتهای آن زیارتگاه تاریخی و باصفای آبادی معروف به امامزاده محمد اوسط است. توغ‌بندی در روز دسته‌برداری از سوی بانیان انجام می‌گیرد و در پیشاپیش نخل‌ها، توغ‌ها به صورت افقی و علم‌ها به شکل عمودی حمل می‌شوند.

در شهر نطنز که آیین‌های عزاداری در حسینیه‌های سنتی و زیبای آن برگزار می‌شود، توغ در روز عاشورا از سوی یک نفر به صورت عمودی در پیشاپیش دسته حمل می‌شود. توغ‌های نطنز، بویژه یکی از توغ‌های هیأت حضرت ابوالفضل علیه السلام از جمله توغ‌های دوره صفوی است. در شهر قمصر، عزاداری محرم تابع نظم و ترتیب ویژه و به نسبت پیچیده‌ای است و از گذشته‌های دور معمول بوده است. در این شهر، با توجه به زمان و مکان محلی دسته‌ها، ترتیب توغ‌ها، علم‌ها و نخل‌ها مشخص می‌شود. در این میان، توغ، علم و نخل

شاه فضل‌الله منسوب به ملکشاه فضل‌الله از علمای دوره صفوی و خواهرزاده فیض کاشانی که گفته می‌شود نظم و ترتیب در عزاداری از سوی وی ایجاد شده است، اهمیت زیادی دارد. (معتمدی، ۱۳۷۸: ۷۲۱-۶۹۹؛ مقایسه شود با اکبری، ۱۳۸۱: ۶۲ و ۶۳)

در شهر آران و بیدگل، توغ‌های متعددی از دوره صفوی برجای مانده است، اما توغ‌برداری بیشتر در منطقه بیدگل و در روزهای ششم، نهم (تاسوعا) و دهم (عاشورا) محرم انجام می‌شود. توغ در این شهر به صورت عمودی برداشته می‌شود. در گذشته رسم بوده که حامل توغ، کودکی را نیز بر دوش می‌گرفته است. در بخش آران، گرچه توغ‌برداری رونق ندارد، اما پایه توغ‌های قدیمی که همگی از دوره صفوی است، در سر در ورودی حسینیه‌ها نصب شده است؛ از آن جمله است حسینیه مسجد قاضی و حسینیه محله بازار.

در شهر نوش‌آباد، بیش از ده توغ از دوره صفوی در حسینیه‌های توی ده بالاده، جویباره و شیخ‌آباد وجود دارد. هیئت حسنی محله توی ده، چهار توغ را در روز عاشورا و در پیشاپیش دسته به شکل مورب، با زاویه چهل و پنج درجه حرکت می‌دهد. در این میان توغ حیدری اهمیت ویژه‌ای دارد و باید همیشه جلوتر از توغ‌های دیگر قرار بگیرد. در محلات بالاده و جویباره در ایام عزاداری، توغ‌ها را که با پارچه تزئین کرده‌اند، در حسینیه قرار می‌دهند. همچنین در محله بالاده در شب اول محرم به نشانه آغاز عزاداری هیئت سقایی، توغ را از خانه بابای توغ به حسینیه می‌آورند.

آذربایجان شرقی

شهرستان آذرشهر در نزدیکی شهر تبریز که از مناطق تاریخی ایران به‌شمار می‌رود و آبادی‌های اطراف آن مانند قدمگاه، دارای آثار تاریخی از دوره صفوی و پیش از آن است از جمله شهرهایی است که در آن مراسم توغ‌برداری انجام می‌شود. در آذرشهر یک توغ تاریخی وجود دارد که با توجه به شکل، عناصر هنری و محتوای کتیبه‌های آن، از آثار نیمه سده دوازده هجری به‌شمار می‌رود. این توغ فولادی در برخی از بخش‌ها دچار شکستگی

۱. توی ده، بالا ده، جویباره و شیخ‌آباد از محله‌های اصلی شهر نوش‌آباد است و بزرگ‌ترین هیئت‌های عزاداری به این محله‌ها اختصاص دارد.

است. نوع تزیینات و کتیبه‌های مشبک‌کاری این توغ شباهت اساسی با برخی از توغ‌های نوش‌آباد و ابوزیدآباد کاشان دارد.

این توغ در روز تاسوعا که منسوب به عباس ابن علی علیه السلام است، برداشته می‌شود. در ایام دیگر این توغ در حسینیه یا مسجد با احترام نگهداری می‌شود. از جمله آیین‌های مربوط به توغ در این شهر رسم گروگیری است. در روز تاسوعا جمعیت زیادی برای مشارکت در توغ‌برداری شرکت دارند و توغ را با فریاد «یا ابوالفضل» همراهی می‌کنند. نزد آنها توغ، نماد علمدار سپاه امام حسین علیه السلام در روز عاشورا است.

بهشهر

در بهشهر، از توابع استان مازندران دو توغ از دوره قاجاری وجود دارد که یکی از آنها که کوچک‌تر و از جنس برنج است، علم حسینیه «گرچی محله» و دیگری علم حسینیه «قتلگاه» است که ظاهراً فولادی است و آن را آب طلا داده‌اند. در آغاز محرم، توغ را در نقاط مختلف شهر می‌گردانند و خانه‌ها، مزارع و محل کسب خود را با آبی که بر سر تیغه ریخته‌اند، متبرک می‌سازند. در واقع، مهم‌ترین عنصر حرمت دسته‌های عزاداری در بهشهر، توغ است که مردم به آن علم می‌گویند. علم حسینیه قتلگاه، روز هفتم محرم از منزل بابای حسینیه به محل حسینیه حرکت داده می‌شود و پس از مراسم بیست‌وهشتم صفر، به خانه بازگردانده می‌شود و در آنجا با رعایت احترام نگهداری می‌گردد. در روز عاشورا در مقابل علم، ده‌ها گوسفند قربانی می‌کنند.

جمع‌بندی

با مرور باورهای مربوط به توغ در آیین‌های عزاداری محرم و همچنین ارائه نمونه‌هایی از توغ‌برداری در شهرهای مختلف کشور روشن شد که عنصر توغ جایگاه مهمی در آیین‌های عزاداری محرم در ایران دارد. توغ به عنوان نمادی از ساحت قدسی نزد مردم تلقی می‌شود و این امر خواه‌ناخواه بخشی از باورها و هویت فرهنگی مردم ایران را نشان می‌دهد که در بررسی‌های مردم‌شناختی و فرهنگی مد نظر قرار می‌گیرد. عزاداران حسینیه، این نمادها را به عنوان نشانه‌ای از ساحت قدسی و حضور معنوی قدسیان و معصومان علیهم السلام در نظر دارند و از این نشانه‌ها برای تبرک‌جویی بهره می‌برند.

منابع

الف) کتاب

۱. اکبری، هادی (۱۳۸۱) قمصر؛ گذشته، حال، آینده، قم: جمال.
۲. اولثاریوس (۱۳۶۳) سفرنامه، ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار.
۳. بهار، محمدتقی (۱۳۶۳) جوانمردی و آیین جوانمردی، هانری کربن، ترجمه احسان نراقی، تهران: نشر نو.
۴. پناهی سمنانی، محمداحمد (۱۳۷۸) آداب و رسوم مردم سمنان، تهران: پژوهشگاه.
۵. پورداوود، ابراهیم (۱۳۳۱) هرمزد نامه، تهران: انجمن ایران‌شناسی.
۶. دلاواله، پترو (۱۳۷۰) سفرنامه، ترجمه شجاع‌الدین شفا، ج ۲، تهران: علمی و فرهنگی.
۷. ستوده، منوچهر (۱۳۷۴) از آستارا تا استراباد، جلد ۱، تهران: نشر آگه.
۸. شاطری، علی‌اصغر (۱۳۸۳) واژه‌نامه محرم کاشان، کاشان: مرسل.
۹. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۸۶) قلندریه در تاریخ (دگردیسی‌های یک ایدئولوژی)، تهران: سخن.
۱۰. طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۸ ه. قمری) تاریخ الامم الملوک، قاهره: مطبعه الاستقامه.
۱۱. فقیهی، علی‌اصغر (۱۳۷۸) تاریخ مذهبی قم، ج ۲، قم: زائر.
۱۲. کاشفی سبزواری، حسین (۱۳۵۰) فتوت‌نامه سلطانی، به اهتمام محمدجعفر محجوب، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۳. مزرعتی، عباس و دیگران (۱۳۷۴) فرهنگ بیذوئی (ابوزیدآباد کاشان)، ناشر: مؤلفان.
۱۴. معتمدی، سیدحسین (۱۳۷۸) عزاداری سنتی شیعیان در بیوت علما، حوزه‌های علمیّه و جهان، قم: ظهور.
۱۵. منفرد، افسانه (۱۳۸۲) دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر حدادعادل، ذیل واژه توغ، ج ۷، تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی.
۱۶. نفیسی، سعید (۱۳۴۶) سرچشمه‌های تصوّف، تهران: فروغی.
۱۷. هاشمی تبار، سیدحسین (۱۳۷۵) تاریخ بیدگل، آباد: ارجمند.

۱۸. همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳) *جامع‌التواریخ*، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: البرزنامه.

ب) مقاله

۱. صالح‌پور، اردشیر (۱۳۷۶) «تعزیه تجلی‌گاه سنت‌ها و اصالت‌ها»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی محرم و فرهنگ مردم، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۲. نظری داشلی‌برون، زلیخا (۱۳۷۶) «نخل‌گردانی در روستای ایبانه»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی محرم و فرهنگ مردم، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
۳. وجدانی، بهروز (۱۳۷۶) «نقش مدیریت سنتی در برگزاری مراسم ماه محرم در شهرستان بیرجند»، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی محرم و فرهنگ مردم، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

* علاوه بر منابع فوق برخی مطالب بر اساس مشاهدات میدانی مولف تنظیم شده است.